

Társadalmi – gazdasági fejlettség és agrárfoglalkoztatottság válság Magyarországon

Dr. Ritter Krisztián PhD, egyetemi adjunktus⁶²
Szent István Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar

ABSZTRAKT A mezőgazdaság foglalkoztatási szerepének visszaszorulása a fejlett országok illetve az EU számos vidéki területén strukturális problémák egész sorát hozta felszínre az utóbbi évtizedekben, melyek az érintett térségek hosszabb távú fejlődését, fejlesztését nagyban akadályozzák. Ezek közül kiemelhető a korábbi agrár-munkaerő tartós kiszorulása a munkaerőpiacról. Gazdasági és társadalmi mutatók felhasználásával, többváltozós statisztikai módszerek alkalmazásával, egyértelmű összefüggés mutatható ki a tartós, mezőgazdasági eredetű munkanélküliség, valamint az érintett térségek gazdasági-, és társadalmi fejletlensége, és kiemelten a humán erőforrás kedvezőtlen állapota között. Összességében nem önmagában a mezőgazdaság visszaszorulása a legfőbb probléma, hanem azon hátrányok, melyeket a fejlett térségektől, nagyobb városoktól, globális-, vagy a tágabb értelemben vett helyi gazdaságtól elzárt, periférián lévő, rendkívül kedvezőtlen demográfiai, képzettségi és társadalmi/gazdasági mutatókkal jellemezhető, hanyatló vidéki területek felhalmoztak.

A területi egyenlőtlenséggel való kapcsolat, valamint a mezőgazdaságból kikerülő munkaerő karakterisztikái erősen megnehezítik az endogén erőforrásokra építő helyi fejlesztést, melynek alapja mindenképpen a humán erőforrás javítása, képzése kell, hogy legyen a hasonló problémákkal küzdő vidéki térségekben.

KULCSSZAVAK helyi fejlesztés, mezőgazdaság, munkanélküliség, területi egyenlőtlenségek, vidék, vidékfejlesztés.

⁶² ritter.krisztian@gtk.szie.hu

Bevezetés

Az utóbbi évtizedekben jelentős változásoknak, és fokozódó területi differenciálódásnak lehetünk tanúi a fejlett országok vidéki területein⁶³, kiemelten Nyugat-Európában, illetve – a korábban a szocialista blokkhoz tartozó kelet-közép-európai országok piacgazdaságba való bekapcsolódásával – gyakorlatilag az egész Európai Unióban. A változások egyik leglényegesebb mozgatórugója a globalizációhoz szorosan köthető gazdasági és társadalmi folyamatok egyenlőtlen szétterjedése, melyek nem egyforma mértékben és előjellel érintették, érintik az egyes vidéki térségeket, településeket, azok fejlődési dinamikáját, helyi gazdaságát (ld. erről Byrden és Hart 2004).

Az egyik hangsúlyos elem magának a vidék fogalmának egyfajta „erősödése”, átalakulása (ld. OECD 2006), ami mögött a területileg ugyan korlátozott és differenciált, de gyorsuló szuburbanizáció (vagyis a nagyvárosok lakosságának csökkenése, és elsősorban az agglomerációkban, nagyobb centrumok környékén tapasztalható egyre tömegesedő vidékre költözés), az érintett területek látványos gazdasági fejlődése (az ún. új vidéki gazdaság), továbbá a vidék jellemzőinek és funkcióinak (pl. tiszta levegő, természeti környezet, biodiverzitás és rekreáció helyszíne, stb.) felértékelődése állnak. Emellett, természetesen a vidék kitüntetett szerepet játszik a mezőgazdasági termelés, és az egészséges, biztonságos élelmiszer alapanyag előállítás fő helyszínéül is.

Ugyanakkor, a vidék funkcióinak erősödése ellenére, nem tekinthetünk el azoktól az általános problémáktól (pl. a perifériális vidéki területek elnéptelenedése, a munkalehetőségek beszűkülése, a fokozódó szociális terhek, a növekvő szegénység, az alapvető szolgáltatások elérhetőségének kérdése stb.), melyek – elsősorban a mezőgazdaság szerepének átalakulásával párhuzamosan – ezen területek gyakori súlyos gondját okozzák, mind Európában (ld. SERA 2006, EC 2008), mind a tengerentúlon (pl. Lichter és Johnson 2007, Macke 2003). Bár a

⁶³ Az egyes országokban eltérő mutatószámokkal határolják le azon területeket, melyeket a különféle fejlesztési politikákban rurálisnak definiálnak. Európában túlnyomórészt a népsűrűsége, lakónépsége alapján kategorizálással, az urbánus területektől, városoktól való megkülönböztetéssel találkozunk (ld. IWG.AgRI 2005). Bár sokat vitatják, de ezek közül az OECD kategorizálása az általánosan leginkább elfogadott. Az OECD meghatározása szerint vidéki település az, melynek a népsűrűsége 150 fő/km² alatt van. Ez alapján: Alapvetően városi térség (*Predominantly Urban Region*): ahol a vidéki településen élők aránya kevesebb, mint 15%. Jellemzően vidéki (*Significantly Rural*) térség: ahol a vidéki településen élők aránya 15-50 % között van. Alapvetően vidéki (*Predominantly Rural*) térség: ahol a vidéki településen élők aránya több mint 50% (OECD 1994).

Az USA-ban is viták övezik a vidékiségi meghatározását. Mind adminisztratív, mind területhasználati (népsűrűsége alapján), mind gazdasági (ingázáson alapuló) megközelítéssel is találkozhatunk (ld. Cromartie és Bucholtz 2008, Macke 2003).

fejlett országokban a mezőgazdaság foglalkoztatási szerepének csökkenése általános tendencia, ám a térszerkezet, a gazdaság térbeliségének megváltozása miatt nem egyenlő mértékben érinti, érintette az egyes térségeket. A negatív hatások az alapvetően mezőgazdasági hagyományokkal rendelkező, képzetlenebb és kedvezőtlenebb korstruktúrájú humán-erőforrással rendelkező, városhiányos, illetve nehezebben megközelíthető vidéki területeket jobban sújtják (SERA 2006). A poszt szocialista országok – köztük a jelentős agrárhagyományokkal rendelkező Magyarország – vidéki térségeinek nehézségeit a kommunista rendszer megszűnését követő gazdasági, társadalmi változások, valamint a területi folyamatok sajátosságai sok esetben tovább mélyítették (ld. EBRD 1999 és 2002).

A mezőgazdaság szerepének változását és a vidék átszerveződését kísérő egyik lényeges jelenség Magyarországon is, a korábbi mezőgazdasági munkaerő kiszorulása a munkaerőpiacról, illetve ennek a munkaerőnek a gazdaság más ágazataiba történő átáramlási nehézségei. Ez erősen összefüggésbe hozható az érintett területek gazdasági-, társadalmi fejletlenségével. Jelen cikk, a szerző doktori kutatása⁶⁴ alapján, megpróbálja röviden összefoglalni a vidéket ért legfontosabb változásokat, és annak fényében bemutatni azokat az okokat, melyek a tartósan, és területileg viszonylag koncentráltan jelentkező probléma mögött állnak Magyarországon.

A vidék és a globalizáció

A globalizáció és a vidék kapcsolatának elemzése ugyanolyan sokrétű és alapos megfontolást igénylő feladat, mint magának a globalizációnak⁶⁵ az értelmezése. A hatásoknak, azok mértékének és következményeinek megítélését illetően nem találkozhatunk egységes állásponttal. Anélkül, hogy az ezeket övező vitákra és véleményekre részletesen kitérne, vagy mélyebb elemzésekbe és megállapításokba bocsátkozna, jelen cikk csak a téma szempontjából legfontosabb, általánosabban elfogadott ismérveket, és a vidéket érintő hatásokat emeli ki.

Az egyes vidéki térségek másképp és másképp reagáltak a globalizálódó tőkére, a nemzetközi migrációra és kereskedelemre, a nemzeti szabályozás deregulációjára és a privatizációra, a még soha nem tapasztalt versenyhelyezetre. A szakirodalom (pl. EC 1999, Lengyel 2003) a sokat használt, és a Bristow (2005)

⁶⁴ A kutatás a mezőgazdasági eredetű munkanélküliség, és a területi egyenlőtlenségek magyarországi szintű összefüggésének feltárására irányult. Ld. Ritter K. (2008): Employment crisis in agriculture and the spatial inequalities. Szent István University, Gödöllő.

⁶⁵ A globalizáció leginkább gazdasági, társadalmi, illetve politikai vonatkozásban felmerülő fogalmának, komplex hatásainak megítélése közel sem egységes (ld. Fiss és Hirsch 2005).

szerint kissé talán túlzottan gazdaság-centrikus versenyképesség fogalmát is elsősorban a globális feltételekhez való alkalmazkodás képességével hozza összefüggésbe. Vannak térségek, melyek képesek az alkalmazkodásra, de vannak olyanok is – mint például a szerző által vizsgált és a későbbiekben bemutatott Magyarországi területek – amelyek nem, vagy csak igen korlátozott mértékben képesek reagálni a változásokra. A globalizáció ugyanis egyszerre jelent lehetőségeket és fenyegetést is. Új lehetőségeket kínálhat például a helyi vállalkozásoknak azáltal, hogy új piacokat teremt, lehetővé teszi egyedi helyi termékek és szolgáltatások piacra jutását anélkül, hogy az izoláció vagy a távolságok miatt kéne aggódni (pl. interneten keresztüli forgalmazás). Ráadásul, számos esetben a korábbi tömegtermelésből kimaradt rurális területek könnyebben fogadják be az új gazdasági szerkezeteket, mint akár a nehezen átképezhető munkaerővel rendelkező hagyományos iparvidékek (Bengs és Schmidt-Thomé 2005, Leader 2001).

Másrészt viszont, Swinburn és társai felhívják rá a figyelmet, hogy a globalizáció a versenyhelyzetet is növeli, mivel a nemzetközi konkurencia betör a helyi piacokra (Swinburn et al. 2004). Így elsőpri a földrajzi, törvényi, identitás-alapú közösségi határokat, melyek eddig védték a vidéki területek termékeit, helyi iparát és kulturális tradícióit. Kulcsár és Brown (2005) szerint, a globalizációt követő modernizáció változást hoz a társadalmi struktúrában is. Ennek kapcsán lényeges kiemelni, hogy a szakirodalomban a globalizáció – legtöbbször esetben negatívan értelmezett – társadalmi hatásai⁶⁶ különösképpen érintik a vidéki területeket. Megemlíthető itt a kulturális homogenizálódás (Fiss és Hirsch 2005), a helyi társadalmak sebezhetőségének (Kirby 2006, Luloff és Bridger 2003, Putnam 2000), a szegénységnek és az egyenlőtlenségeknek a fokozódása (Wade 2003).

Fontos tényezőként kezelik a globalizációhoz kapcsolódó lokalizációt⁶⁷ (ld. Porter 1990, Dicken 2003), mely hozzájárult a vidéki területek bevezetőben említett felértékelődéséhez, és a lehetőségek kiszélesedéséhez, a helyi értékek és a belső erőforrások szerepének előtérbe helyezése által (Moseley 2003, Terluin és Post 2001). Hogy melyik oldal erősebb, az Cloke és Goodwin (1992) szerint azon múlik, hogy adott térség miként tud az átalakuló nemzeti vagy nemzetközi gazdasághoz kötődni, és magához tőkét, illetve a keresletet biztosító lakosságot vonzani. Ebben – köszönhetően a természeti erőforrásokkal, a környezettel kapcsolatos növekvő társadalmi és gazdasági igényeknek – igen nagy szerepet kapnak az egyre fontosabbá váló vidéki értékek és adottságok (*rural amenities*) is, melyek így a vidékfejlesztési politikák előterébe is bekerültek (Green et al. 2005).

⁶⁶ A társadalom szempontjából értelmezett globalizációról jó képet adnak Martin és társai (2006).

⁶⁷ Robertson (1995) ezt az összefüggést, illetve a párhuzamos folyamatot „*glokalizáció*”-ként nevesíti.

A világgazdaság folyamatainak hatására, elsősorban a fejlettebb piacgazdasággal rendelkező országokban világosan körvonalazódnak a vidék szerepének és funkcióinak változásai, és azok a folyamatok, melyek Kelet-Közép-Európa országaiban még nemrég óta zajlanak, vagy most erősödnek fel⁶⁸. Ezen változások – például a vidék elnéptelenedése, illetve egyes területek újranépesedése, az ingázás és a társadalmi mozgások, a növekvő rekreációs és tájfenntartási, környezetvédelmi igény, a gazdaság újszerű térbeli szerveződése – Európa nyugati országaiban már az 1970-es évektől jelentkeztek (OECD 2006). Ezen folyamatok igen kétoldalúak, mert amíg egyrészt a centrumokhoz, a gazdasági hálózatokhoz közeli vidéki területeken igen látványos fejlődést produkáltak, addig a hálózatokhoz kapcsolódni nem tudó vidéki térségek fokozódó leszakadását eredményezték. Ennek következtében a vidéki térségek jelentős differenciálódása figyelhető meg (Byrden és Hart 2004).

Miközben elismerik a vidéki területek fokozódó differenciálódását, a változások pozitív irányát kihangsúlyozó kutatók (pl. Ilbery és Bowler, 1998) a gazdasági és társadalmi változások hatására kialakuló „*poszt-produktivist*” vidékről (*post-productivist countryside*) beszélnek. A fejlett országok rurális területein, bár még sokszor a mezőgazdaság a jelentős térhasználó, de a térhasználat újfajta módjai fedezhetőek fel (pl. turizmus, rekreáció, környezetmegőrzés stb.), nőnek az ehhez kapcsolódó társadalmi igények (Marsden 1995), erősödik a szolgáltatások, az ipar és a technológia terjedése, valamint számos esetben a vidéki gazdaság integrálódása a regionális és nemzeti, illetve a nemzetközi gazdaságba⁶⁹ (Clout 1993). A modern iparágak és a szolgáltató szektor megjelenése kiválóan tetten érhető, akár az Egyesült Államok agrárágazatának szerepét, vidéki gazdaságát (*rural economy*), vidéki gazdasági klasztereit (*rural clusters*) célzó kutatásokon és fejlesztéseken keresztül (EDA 2007, Isserman 2000, Porter et al. 2004, Rosenfeld 2004), akár az OECD kutatása alapján (OECD 2006).

Az OECD vizsgálata megerősíti az agráriumon kívüli szektorok átlagos térnyerését (1. táblázat), miközben hangsúlyozza az ingázási távolságok – jobb és gyorsabb megközelíthetőségnek köszönhető – növekedését, illetve ennek hatására a városi területek befolyásának, és a vidéki területekre történő migrációnak az erősödését⁷⁰.

⁶⁸ Míg Európa fejlettebb országaiban az ezen fejezetben vázolt átalakulás többé-kevésbé már lezajlott, Kelet-Közép-Európa országaiban a vidéki térségek átalakulása még jelenleg is tart.

⁶⁹ Granberg és társai (2001) alapján, amikor a posztindusztriális társadalomban a rurális térségekbe szolgáltatások, új iparágak és technológiák települnek, és ezáltal a rurális térségek egy része a tőke szempontjából felértékelődik, akkor az „*új ruralitás*” folyamatáról beszélhetünk. Ez azonban csak a vidéki térségek egy szűkebb, elsősorban a centrumokhoz közeli körére koncentrálódik.

⁷⁰ Meg kell persze jegyezni, hogy ezen folyamatok mögött jelentős szórás, és területi differenciálódás található.

1. táblázat: A foglalkoztatás változása ágazatonként az OECD országokban*, 1990–2000 (átlagos évenkénti változás, %)

	Mezőgazdaság	Ipar	Szolgáltatások	Összesen
Túlnyomóan városi	-3,0	-0,8	1,7	0,9
Átmeneti	-2,9	-0,1	1,8	1,0
Túlnyomóan vidéki	-2,3	0,5	1,9	1,0
Összesen	-2,6	-0,2	1,8	1,0

*: Összesen 20 ország hozzáférhető adatai alapján

Forrás: OECD (2005)

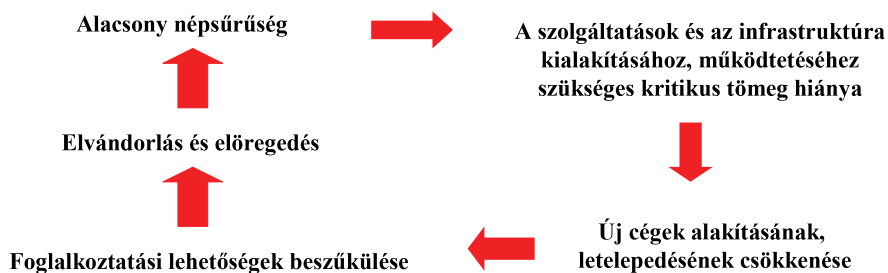
Ezzel a fejlődéssel párhuzamosan kerülnek előtérbe a vidék új funkció, szerepei is. Ezek közt (mint például az élelmiszer ellátás minőségének és megbízhatóságának befolyásolása a mezőgazdaságon keresztül; a természeti erőforrások biztosítása; rekreációs tevékenységek szintere; a biodiverzitás tartalékainak helyszíne) már egyértelműen megjelenik az urbánus területekhez közel lévő vidéki térségek egyre vonzóbb lakóhelyként történő beazonosítása, a városi lakosság tömeges agglomerációba költözése, a szuburbanizáció új hulláma. „Ezt nagymértékben elősegíti a közlekedési és informatikai infrastruktúra fejlődése, a közlekedési és kommunikációs költségek csökkenése” (Heilig 2002: 2. p.).

Ugyanakkor az OECD – miközben összefoglalja a vidéket érintő társadalmi, gazdasági változások legfontosabb elemeit – kiemeli a rurális régiók heterogenitását, és elismeri, hogy a vidéki térségek összességében a többi térséghez képest jelentős társadalmi-, gazdasági lemaradást mutatnak. Ennek megjelenési formája elsősorban a kedvezőtlen képzettség és a fokozódó szegénység, valamint – többek közt – a nagy arányú munkanélküliség, az elvándorlás, az infrastruktúra kiépítetlensége, a szolgáltatások alacsony szintje (OECD 2006).

Az Unió Bizottságának közleménye alapján is, bár az Európai Unió (EU) túlnyomóan vidéki térségeinek jobban megközelíthető részei növekedési zónának minősülnek, és gazdasági szerkezetük egyre inkább hasonlít a városi területekéhez, a kiemelkedően vidéki térségekben még mindig csökken a népesség és a gazdasági tevékenységek működése (EC 2006). Hasonlóan diverzek az Amerikai Egyesült Államok vidéki területei, és a vidék általános, de igen differenciált urbanizálódása, szuburbanizálódása (ld. Teaford 2008) mellett is, az átlagok jelentős eltéréseket takarnak el. Miközben a vidék gazdasága előtt rendkívül sok lehetőség és feltörekvő iparág áll nyitva, az „igazán” vidékinek tekinthető területek gazdasági és társadalmi hanyatlással, szegénységgel, a gazdasági életképesség hiányával jellemezhetők, melyekhez a hagyományos, természeti erőforrásokra alapozó iparágak – köztük kiemelten a mezőgazdaság – visszaszorulása jelentős mértékben hozzájárul (Macke 2003).

A hanyatló mezőgazdasági területek egyik legnagyobb gondja világszerte, hogy a – többek közt a munkahelyek hiányában – felerősödő elvándorlás (és az alacsonyabb népsűrűség) jóval magasabb fajlagos költségeket, illetve alacsonyabb jövedelmezőséget okoz az infrastrukturális beruházások és a szolgáltatások kiépítése, működése esetén⁷¹, illetve eleve hiányzik az ezekhez szükséges kritikus tömeg. Ennek eredője, hogy a szolgáltatások és az infrastruktúra hiányában – tetézve a helyben maradó lakosság kedvezőtlen demográfiai jellemzőivel és képzettségével – a tőke és a gazdaság szereplői elhagyják, elkerülik a területet. Ez tovább erősíti a foglalkoztatási problémákat (ezt a körfolyamatot szemlélteti az 1. ábra).

1. ábra: A foglalkoztatottság csökkenésének hatása hagyományos mezőgazdasági területeken

Forrás: OECD (2006)

Patrick (1997) a vidéki területek hanyatlásának ezen körfolyamatát a *halmozott körforgás elvének* nevezi. A jelzett folyamat kiindulhat csupán az alacsony népsűrűségnek köszönhetően is, de nagyon sokszor az agrárágazat visszaszorulásának köszönhető, csökkenő foglalkoztatottság idézi elő. Mindezek rávilágítanak azokra – a következőkben ismertetésre kerülő – folyamatokra, melyek a mezőgazdaság szerepének átértékelődéséhez kapcsolódnak.

⁷¹ Az urbánus térségekben működő vállalkozások egyébként is többféle gazdasági előnyt realizálhatnak, mint például a méretgazdaságosságból fakadó, avagy a tudás túlcsoportulásából származó agglomerációs előnyöket (extern hatásokat), nagy fogyasztói piacokhoz és nagy tömegű speciális tudású munkaerőhöz férhetnek hozzá, amely a rurális területeken viszont jóval alacsonyabb mértékben áll rendelkezésre (Jones et al. 2006).

A mezőgazdaság szerepének változása

A vidéket érintő változások egyik legfontosabb eleme, hogy a globalizáció hatásai, a technológiai fejlődés által jelentős mértékben érintett, erősen intenzifikálódó agrárium már jóval kevesebb embert foglalkoztat, és elveszíti bizonyos korábbi, a vidék társadalma számára meghatározó funkcióit. A változásokat megelőző időszakban a mezőgazdasági ágazat volt a vidékgazdaság növekedésének leggyakoribb mozgatórugója, és a vidéki jövedelmek, munkahelyek és kibocsátás legdominánsabb forrása az OECD országokban. Az utóbbi két-három évtizedben azonban a mezőgazdaság meghatározó szerepe a vidéki térségek foglalkoztatásában és kibocsátásában jelentősen visszaesett. A mezőgazdasági foglalkoztatás visszaesése különösen azokban az országokban volt látványos, ahol a primer szektor eredetileg igen szignifikáns részét képezte a teljes foglalkoztatásnak (pl. Törökország, Görögország, Korea, Spanyolország). 1990 és 2000 között a csökkenés megközelítőleg 25%-os volt, és a visszaesés következtében az OECD alapvetően vidéki térségeiben is átlagosan 10% alá esett az agráriumban foglalkoztatottak részaránya, a vizsgált időszak végére (OECD 2005 és 2006).

Közép- és Kelet Európában a mezőgazdasági foglalkoztatottság átalakulása 1990 után jóval drasztikusabb volt, elsősorban a politikai és piacgazdasági átmenetnek köszönhetően. Magyarországon, a Cseh Köztársaságban, Szlovákiában és Észtországban, az 1990-es évek első felében jelentős zuhanás következett be az agrár-foglalkoztatásban, amelynek éves átlaga -10% és -30% között alakult, miközben jelentős birtok-konzolidáció és a „nem-családi” munkaerő kiáramlása következett be (SERA 2006, Macours és Swinnen 1998, Swinnen et al. 2005). Magyarországon a szocialista nagyüzemek privatizációját, illetve a korábbi földtulajdonosok kárpótlását kísérő „sajátosságok” következtében (ld. erről Abrahams 1996, Brown et al. 2006, Burger 2006), a mezőgazdasági foglalkoztatottság 1983 és 2003 között, közel 18% -ról $5,4\%$ -ra esett vissza.

A foglalkoztatottság csökkenésével a részidős gazdálkodás, és a farmon kívüli tevékenységek irányába tolódott el a hangsúly, olyannyira, hogy a legtöbb országban a részidős foglalkozás jóval szignifikánsabb, mint a főállású gazdálkodás⁷². Mindeközben a mezőgazdaságon kívüli bevételek egyre fontosabb szerepet töltenek be a gazdálkodással is foglalkozó háztartások tekintetében. Az EU-ban (EU-27, 2005) már csak a farmerek 15% -a végzi teljes állásban a gazdálkodást (és ez is elsősorban a nagyobb gazdaságokra jellemző), míg átlagosan a farmerek $35\text{--}40\%$ -a egyéb kiegészítő tevékenységet is végez. (EC 2008a). Az Egyesült Államok gazdaságai teljes bevételüknek mindösszesen 12% -át nyerik

⁷² Magyarországon a legutóbbi felmérések alapján, miközben a mezőgazdasági foglalkoztatottak (főfoglalkozásúak) aránya az összes foglalkoztatott közt 5% közeli, addig a mezőgazdasági tevékenységet végzők aránya az aktív népességben belül több mint 14% (Forrás: KSH).

a közvetlen mezőgazdasági termelésből (2003–2008 közti éves átlagot tekintve). A többi bevétel a különböző juttatásokból, farmon kívüli tevékenységekből, nyugdíjból stb. tevődik össze (Shane et al. 2009).

A bevételek forrása és a farmszerkezet, valamint előbbi és a mezőgazdasági vállalkozások megszilárdulása közti összefüggés is a szektor jelentősebb átalakulásának a jele. A nagyobb, illetve tőkeintenzívebb gazdaságok jellemzően, és várhatóan továbbra is főállású foglalkozásként üzik tevékenységüket, míg a kisebb méretűek alternatív jövedelemforrások felkutatására kényszerülnek, és a mezőgazdasági termelést csak kiegészítő tevékenységként végzik. Ennek a fajta polarizálódásnak természetesen rézionként eltérő jellegzetességei vannak, ami nagymértékben függ az adott térség mezőgazdaságának termelékenységétől, és ennek következményeként az egyéni és regionális szintű, agrár-eredetű bevételek is jelentős eltéréseket mutatnak. Ez különösen azon – a jelen cikkben is kiemelten kezelt – térségek elé állít kihívást, amelyek a hagyományos, de a foglalkoztatás tekintetében visszaszoruló agrárágazaton kívül, nem tudnak más munkalehetőséget kínálni az ott élőknek (EC 2008a, OECD 2006).

A korábban a vidéki térségekben élők jelentős részének munkát adó mezőgazdaság foglalkoztatási szerepének visszaesése ugyanis különösen a globális gazdasághoz szervesen kapcsolódni nem tudó, az új vidéki gazdasággal nem jellemezhető, a gazdasági teljesítményt befolyásoló tényezőkben (ld. Agarwal et al. 2009) szűkölködő korábbi agrárterületeken okoz problémákat. Itt kell megjegyezni azt is, hogy a jelenlegi gazdasági világválság hatásai⁷³ is elsősorban a ha-nyatló mezőgazdasági területeket érintik, mivel a jól prosperáló agrártérségek viszonylag könnyebben átvészelik ezt az időszakot (EC 2009, RUPRI 2009).

Elfelejtett helyek Magyarországon

A vidéki területek mind az OECD, mind az EU tagországaiban rendkívül heterogének. Miközben a vidéki térségek az egyes gazdasági-, társadalmi mutatók tekintetében átlagosan is lemaradást produkálnak a nem-vidéki területekhez

⁷³ A cikk nem foglalkozik külön és részletesen a jelenlegi recesszió vidéket érintő hatásaival. Bár az első – és óvatos – előrejelzések napjainkban jelennek meg a recesszió és a mezőgazdaság viszonyára vonatkozóan, úgy tűnik, hogy az agrártermelést (a kereslet visszaesése, a termelői jövedelmek csökkenése ellenére) – legalább is rövid távon – kevésbé érinti a válság, mint a gazdaság más ágazatait. Az EU jelentése alapján, a mezőgazdasági munkaerő kiáramlása nem gyorsul jelentősen, és 2015-ig tartja az évi átlagos 2,3%-os átlagcsökkenést a korábbi 15, és a 3,9%-os átlagcsökkenést a 2004 után csatlakozott 12 tagország vonatkozásában (EC 2009). Eközben – a 2007 és 2008-as rekord összegű farmtámogatás és mezőgazdasági árak ellenére is – az USA export-orientált agrárágazatában az előrejelzések alapján közel 13%-os munkaerő-kiáramlás (kb. 45000 ember), illetve a farm-jövedelmek 26-33%-os csökkenése várható (Shane et al. 2009).

képest, az átlagok mögött rendkívül nagy szóródás tapasztalható. Habár mind Európában, mind a tengerentúlon a legintenzívebb növekedést produkáló területek vidékiek, már következik, hogy az átlagok mögött olyan „elfelejtett helyeket”⁷⁴ is találunk, melyek igen rossz helyzetben vannak. Ezeken a területeken a strukturális hátrányok olyan mértékben halmozódtak fel, hogy az ott élők saját erőből azon változtatni nem tudnak. Ilyen, mind a globális gazdaság szereplői, mind a szakpolitikák döntéshozói szempontjából elhanyagolt, „elfelejtett” térségekkel találkozhatunk az Egyesült Államoktól kezdve, Nyugat-Európán át egészen Kelet-Közép-Európáig.

Magyarországon az 1990-es évek elejétől végbemenő politikai-, gazdasági-, és társadalmi átmenet következtében jelentős térszerkezeti változások indultak el, illetve erősödtek fel. A kialakuló/fokozódó térszerkezeti differenciálódást nagyban befolyásolták az öröklött problémák, melyek a korábbi (szocialista) gazdasági struktúrából, foglalkoztatási szerkezetből adódtak, és az a képesség, hogy az egyes térségek a hirtelen „beáramló” globalizáció kihívásaira milyen válaszokat tudtak megfogalmazni, ahhoz miképpen tudtak alkalmazkodni (ezekről részletesen ld. Barta et al. 2005, Faluvégi 2004). Miközben ugyan korlátozottabban, de Magyarországon is megfigyelhető a vidék szerepének, funkcióinak átalakulása, a vidéki területek nagy általánosságban az átmenet vesztesének tekinthetők. Ezen belül is lehatárolhatók olyan területek, melyek rendkívüli hátrányokat halmoztak fel, és a piacgazdaság kiépülésére, a globalizációra gyakorlatilag semmilyen választ nem tudtak adni (hacsak nem tekintjük válasznak a növekvő gazdasági-, társadalmi szegregálódást). Úgy tűnik, a mezőgazdaság foglalkoztatásban betöltött korábbi szerepének a beszűkülése számos térség alkalmazkodóképességét rombolta, többek közt jelentős, és tartósan elhúzódó munkanélküliséget eredményezve. Feltételezhetően ez hozzájárult, hozzájárul a területi különbségek fokozódásához.

A cikk alapját képező vizsgálat vizsgálat időtávját a piacgazdaságra történő átmenet kezdete (illetve az azt szorosan követő legelső népszámlálás ideje – 1990), és az ország Unióhoz való csatlakozását közvetlenül megelőző teljes év⁷⁵ (2003) adta. A vizsgálatok kistérségi szintre helyezését a kutatás döntően vidékfejlesztési aspektusa, valamint a lokális gazdaságfejlesztéssel és versenyképességgel foglalkozó szakirodalom erősödő kistérségi orientációja (többek közt Huovari et al. 2002, Lukovics és Kovács 2008, Ottaviano és Pinelli 2006,

⁷⁴ A kifejezés a Lyson és Falk szerkesztette, a vidéki Amerika legjellemzőbb problémáival foglalkozó könyv címe, mely jól kifejezi a periférián lévő, gazdasági- és szociális hátrányokat felhalmozó térségek helyzetét, státuszát (ld. Lyson és Falk 1993)

⁷⁵ Magyarország kilenc másik tagországgal együtt 2004. május 1-én csatlakozott az Európai Unióhoz. A vizsgálatban felhasznált statisztikai adatok túlnyomó részt az aktuális évek december 31.-ei állapotát tükrözik, így a csatlakozást közvetlenül megelőző helyzett leírására a 2003. év adatai voltak alkalmasak.

Wong 2002), a helyi- és a vidékfejlesztés párhuzamba állítása (pl. Moseley 2003) indokolta.

Az első cél annak megállapítása volt, hogy melyek azok a kistérségek Magyarországon, melyeket a rendszerváltás és a piacgazdaságra történő átmenet a mezőgazdasági munkaerő szempontjából a legkedvezőtlenebbül érintett. A kutatás a mezőgazdasági foglalkozásúak⁷⁶ csökkenésének vizsgálatából indult ki (erre vonatkozóan megbízható és teljes körű adatokat a népszámlálások tartalmaznak), ehhez járult a mezőgazdaságból kikerült, regisztrációban megjelenő⁷⁷ munkanélkülieknek a figyelembevétele is. A kutatás összességében figyelembe vette:

- A mezőgazdasági foglalkozásúak arányának csökkenését (az 1990. és 2001. évi Népszámlálások adatai alapján);
- A mezőgazdaságból adott években kiszorult – regisztrált – munkanélkülieknek (továbbiakban mezőgazdasági-, vagy agrár munkanélküliek) az arányát (Foglalkoztatási Hivatal 1990–2003. évi adatai alapján);
- A tartós – 12 hónapnál régebben regisztrált – mezőgazdasági munkanélkülieknek az arányát (Foglalkoztatási Hivatal 1990–2003. évi adatai alapján).

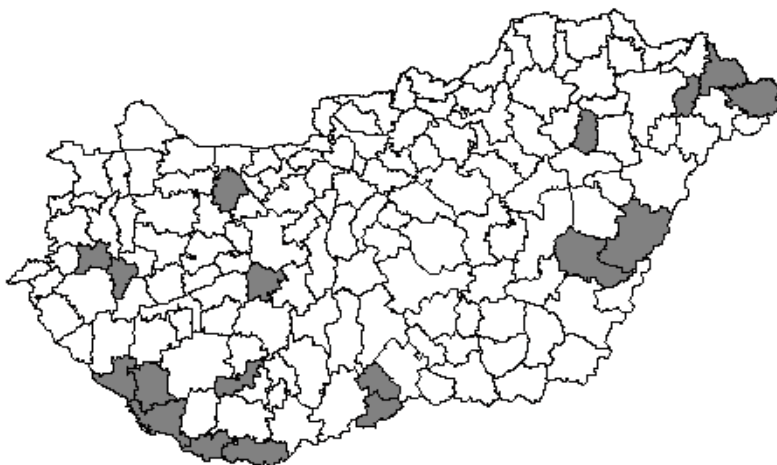
A háromféle szempont összefésülésével meghatározhatók azok a területek, ahol egyrészt jelentősen csökkent a vizsgált időszakban a mezőgazdasági foglalkozásúak aránya (ami önmagában még nem tekinthető válság-jelzőnek), másrészt ez nagyobb arányú, folyamatosan, és tartósan is jelentkező regisztrált agrár-munkanélküliséget eredményezett (a regisztrációban nem megjelenő, nehezen becsülhető munkanélküliséggel jelen vizsgálat nem számolt). Ezen kistérségek „*agrár-foglalkoztatási válsággal küzdő területek*”-ként azonosíthatók (2. ábra).

⁷⁶ Értsd: a Növénytermesztési; az Állattenyésztési és állatgondozási; az Általános mezőgazdasági; valamint az Erdő-, vadgazdálkodási, halászati, növényvédelmi, növényegészségügyi és talajvédelmi foglalkozásúak

⁷⁷ Az ILO (International Labour Office) ajánlásain alapuló, nemzetközi összehasonlításra is alkalmas, reprezentatív mintán alapuló munkaerő-felméréssel ellentétben, a regisztráción alapuló nyilvántartás teljes körű. Így kisebb területi egységek – kistérségek, települések – összehasonlítására is alkalmas. A munkanélküliek nyilvántartása Magyarországon a Foglalkoztatási Hivatal területileg illetékes munkaügyi kirendeltségein történik. A regisztrált munkanélküliek adatbázisa egyedi soros adatbázis. A munkanélküliek demográfiai, képzettségi jellemzőin túl az elvesztett álláshely, valamint a keresett álláshely különféle adatait tartalmazza.

A Foglalkoztatási Hivatal szerint „regisztrált munkanélküli az, akit nyilvántartásba vettek (regisztrálták), nem tanuló, nem nyugdíjas, munkaviszonnyal nem rendelkezik, foglalkoztatást elősegítő támogatásban nem részesül, munkát vagy önálló foglalkozást keres, és munkavégzésre rendelkezésre áll. Az alkalmi munkavégzés nem kizáró ok a regisztráció alól” (Laky 2003: 159. o.).

2. ábra: Agrárfoglalkoztatási válsággal küzdő kistérségek Magyarországon, 2003

Forrás: Saját számítás és szerkesztés

Módszertanilag az a 18 vidéki kistérség lett kiválasztva, melyekben a vizsgált mutatók mindhárom esetben a felső 25%-ba (kvartilisbe) estek. Bár ezek a térségek nem alkotnak egységes, összefüggő területet, bizonyos mértékig koncentráltan, az ország észak-keleti, keleti valamint dél-nyugati részében jelennek meg, döntően határmenti, illetve belső perifériákként.

A mezőgazdasági munkanélküliség és a területi egyenlőtlenségek közti – kistérségi szintű – összefüggés vizsgálata faktorelemzéssel, és diszkriminanciaanalízissel történt⁷⁸. A vizsgálathoz a szakirodalom, a korábbi kutatások, és a téma alapján fontosnak tartott 71 mutató került kialakításra⁷⁹ kistérségi aggregálásban, melyek alapadatainak forrása a 2001. évi Népszámlálás, és a vizsgált időszak utolsó évére (2003) vonatkozó KSH T–Star településstatisztikai adatbázisrendszere volt. Ezek egészültek ki két átvett mutatóval, a humán erőforrás fejlettségét jelző, hazai viszonyokra adaptált Human Development Index-el (HDI – ld. Human Development Report 1990, illetve Obádovics és

⁷⁸ Ezt még kiegészítette egy klaszter analízis is, melynek eredményeit azonban jelen cikk nem közli.

⁷⁹ Az eredeti változó-csoport leszűkítésével végül összesen 45 darab, a demográfiával, településszerkezettel, infrastruktúrával, gazdasági- és szociális helyzettel, a foglalkoztatással, munkanélküliséggel, végzettséggel kapcsolatos, valamint az általános fejlettséget jelző mutató került felhasználásra.

Kulcsár 2003), és a kistérségek komplex elérhetőségét jelző mutatóval (Faluvégi 2004).

A mutatók⁸⁰ segítségével lefuttatott faktorelemzés során nyert faktorstruktúra alapján (2. táblázat), a kistérségi szintű területi különbségeket a térségek dinamizációját jellemző népesség- és gazdaság-sűrűsödésben, a helyi gazdaság teljesítőképességében, a szociális ellátórendszerek leterheltségében, a humán erőforrás jellemzőiben (kiemelten képzettség), a településszerkezetben, és a mezőgazdaságnak való kitettségben kell keresni Magyarországon.

2. táblázat: A területi különbségeket leíró faktorok, és azok információtartalma

Faktor	Sajátérték	Rotált faktorok	
		Szórás (%)	Kumulált szórás (%)
Gazdasági dinamizmus (F1)	11,46	22,48	22,48
Szociális helyzet és fejlettség (F2)	10,63	20,84	43,31
Képzettség (F3)	5,57	10,93	54,24
Idegenforgalom, turizmus (F4)	4,41	8,65	62,89
Fiatalosság (F5)	3,52	6,90	69,79
Népességnövekedés (F6)	3,39	6,64	76,44
Urbanizáltság (F7)	2,83	5,55	81,99
Agrár kitettség (F8)	1,75	3,42	85,41

Forrás: Saját számítás és szerkesztés

Az agrárfoglalkoztatási válság területi egyenlőtlenséggel való kapcsolatának és összefüggésének elemzése első megközelítésben a faktorelemzés során nyert nyolc faktor mentén hajtható végre. Diszkriminancia-analízis alapján kijelenthető: az agrárfoglalkoztatási válság sújtotta területekre szignifikánsan (sig. = 0,000) – a többi térséghez képest – kedvezőtlen szociális helyzet és fejlettség (F2), képzetlen humán erőforrás (F3), és jelentős mezőgazdaságra utaltság (F8) jellemző (3. ábra).

⁸⁰ Az analízis alapján, a területi különbségek alakulásában legnagyobb magyarázó erővel bíró változók, az iskolai végzettség (átlagos osztályszám) és a személyi jövedelemadó alapjául szolgáló jövedelem, melyek az 1990-es évek elejétől végzett térségi és települési matematikai–statisztikai vizsgálatokban minden esetben az élen szerepeltek Magyarországon.

3. ábra: A Standardizált Diszkriminációs Együtthatók és a csoportátlagok

A Standardizált Diszkriminációs Együtthatók		A csoportok függvény átlagai	
	Diszkrimináló függvény	Térség-csoport	Diszkrimináló függvény
Szociális helyzet és fejlettség	0,723	Nem kiválasztott (N=131)	0,168
Képzettség	0,562	Kiválasztott (N=18)	-1,225
Agrár-kitettség	-0,543		

Forrás: Saját számítás és szerkesztés

A faktorokban összesűrített információk mögött meghúzódó jellegzetességek tisztázására, a mezőgazdasági munkanélküliség és a területi egyenlőtlenségek közti összefüggés további elemzésére szolgált az eredeti alapmutatók mentén alkalmazott leíró statisztika, és diszkriminancia elemzés alkalmazása. A következőkben – a szakirodalom fényében – kizárólag a legfontosabb, szignifikáns eltérést produkáló mutatók, és a belőlük levonható megállapítások ismertetésére kerül sor.

Az egyik jelentős kihívás a demográfiai folyamatokban rejlik, melyek egyszerre meghatározói, és következményei is a vidéken zajló változásoknak, mind Európában, mind pedig az USA-ban. Miközben az alapvetően vidéki területekre általánosan a népességfogyás és az elvándorlás jellemző, a migráció területi és etnikai színezete, valamint a lakosság átlagot jóval meghaladó előregedése⁸¹ gerjeszti, és egyben indikálja is a gazdaság szerkezeti változásának területi aspektusait. Ezeknek a folyamatoknak a mezőgazdaság foglalkoztatási és gazdasági szerepének a visszaesése az egyik fontos mozgatórugója, melyet a szakirodalom is kihangsúlyoz (ld. EC 2008b, Johnson 2006). A jelzett kedvezőtlen demográfiai folyamatok a kutatott kistérségek esetén is tetten érhetőek. A 18 kiválasztott magyar kistérség népsűrűsége jóval alacsonyabb (sig. = 0,000), mint a többi kistérségben. A kiválasztott csoport mutató-értékei 75%-ban a nem kivá-

⁸¹ Meg kell jegyezni, hogy nem csak az „eredeti” lakosság előregedése, a fiatalabb generáció elvándorlása állhat a háttérben, hanem azok az inter-regionális migrációs folyamatok is, amikor az idősebb vagy nyugdíjas rétegek – a jobb megélhetés, a kedvezőbb klimatikus viszonyok, a szebb környezet stb. – miatt telepednek le vidéken. Ilyen – Magyarországon még nem kutatott – folyamatokkal találkozhatunk jellemzően az Egyesült Államokban (ld. pl. Brown és Glasgow 2008), vagy Nyugat-Európa országaiban (pl. Franciaország, Anglia – ld. OECD 2006, Champion és Sheppard 2006) is. Nyilvánvaló azonban, hogy ezek a területek nem kezelendők együtt a hanyatló és előregedő vidéki térségekkel, mivel az un. „nyugdíjas célterületek” sokszor éppen hogy erős gazdasági növekedést mutatnak (ld. Kusmin és Parker 2006).

lasztott térségek alsó kvartilise (25%) alá esnek, ami jelzi, hogy az ország legritkábban lakott térségeiről van szó. Lényeges kihangsúlyozni, hogy a népsűrűség – összevetve a már említett halmozott körforgással (OECD 2006) – a további folyamatokat is befolyásoló tényező. Ezzel kapcsolatban elsősorban az alacsony népsűrűségnek a beruházások és szolgáltatások megtelepedését, működését, megtartását akadályozó szerepét kell kiemelni. Az 1990 és 2001 közti időszak átlagos évi vándorlási különbözetét illetően, a kiválasztott kistérségek - egy kivételével – mind negatív értéket mutatnak. Ez valószínűsíti, hogy a munkalehetőségek hiányában, a mobilabb és képzetesebb munkaerő elhagyta korábbi lakóhelyét, felerősítve ezzel a képzettség faktorában helyet foglaló mutatók további romlását. A kitüntetett időszaknak már a végét (2003) vizsgálva, az átlagok és a percentilisek elárulják (3. táblázat), hogy a kiválasztás egyértelműen erősebb elvándorlással jár együtt, és a 18 kistérség átlagában egyértelmű elvándorlásról beszélhetünk, míg a többi kistérség átlagosan pozitív egyenleget mutat (sig. = 0,017).

3. táblázat: A 2003. évi vándorlási egyenleg eloszlása a két csoportban

Csoportok	Átlag	Percentilisek (%)						
		5	10	25	50	75	90	95
Nem kiválasztott	0,729	-7,818	-6,396	-3,378	-0,190	2,466	9,442	16,678
Kiválasztott	-3,308	-9,899	-7,555	-6,172	-3,449	-0,438	2,626	

Forrás: Saját számítás és szerkesztés

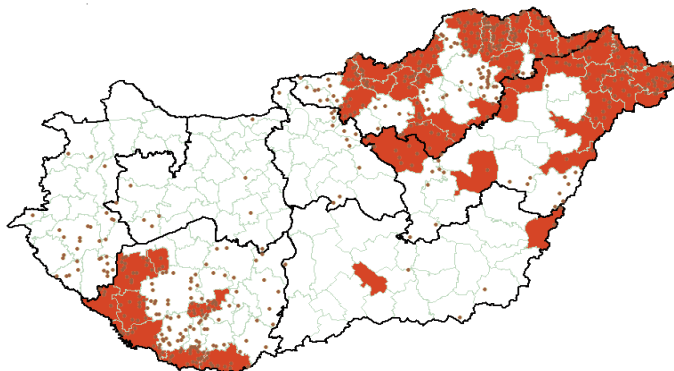
A téma szempontjából tovább árnyalja a képet, hogy a munkanélküliek vizsgálata alapján, a kiválasztott térségekben az agrárágazatból kiszorulók jelentős része (átlagosan 30%), a 45 évnél idősebb korcsoportból került ki. Ennek a rétegnek viszont – az amúgy is immobil magyar munkaerőt tekintve – már gondot jelenthet a vándorlás, így az agrárfoglalkoztatási válság erősíti az érintett térségek demográfiai viszonyainak romlását, és ezzel tovább fékezheti egyéb lehetőségek, és munkahelyek megtelepedését is.

A leszakadó vidéki területeken fentiek ellenére kimutatható, általában kedvezőnek tartott népességnövekedés, vagy fiatalodás mögött is sokszor a szegényebb rétegek szegregálódása, illetve etnikai alapú demográfiai folyamatok állnak⁸². A kifejezetten a vidéket érintő etnikai hangsúly Európában elsősorban a volt szocialista országokban – mint pl. Magyarország, Szlovákia, Románia – tapasztalható, ahol döntően a roma lakosság demográfiai, szociális, jövedelmi és képzettségi sajátosságai kerülnek előtérbe.

⁸² Ez is jelzi az egyes területi indikátorok komplex kezelésének igényét.

Ezek hatására Magyarországon is hasonló jellegű összefüggő területek alakultak, alakulnak ki (4. ábra), mint az USA déli területeinek depressziós térségeiben (az ún. „Black Belt”-ben – ld. Harris és Worthen 2003), bár az itt most nem taglalt, eltérő történelmi, gazdasági, társadalmi és kulturális háttér miatt, nyilvánvaló a teljes párhuzamba állítás nem lehetséges.

4. ábra: Magas arányú cigány népességgel rendelkező térségek Magyarországon

Megjegyzés: Ahol a 2001-es népszámláláson magukat cigány etnikumúnak vallók aránya meghaladja az országos átlag kétszeresét (kistérségek), illetve háromszorosát (települések).

Forrás: OTK (2005)

Tény azonban, hogy a kutatás során alkalmazott klaszteranalízis alapján, a legkedvezőtlenebb helyzetben lévő agrárfoglalkoztatási válság sújtotta kistérségek, egyértelmű összefüggést mutatnak a roma lakosság magas arányával. Ennek következtében a népességnövekedés, és az erősödő Fialalosság (F5) együtt jelentkezik a súlyos szociális segélyezéssel, a munkanélküliek magas számával és arányával, valamint a munkanélküliség tartósságával⁸³.

A demográfiai folyamatokhoz kapcsolható, hogy azok a társadalmi folyamatok, és társadalmi mozgalmak, amelyek szintén fontos meghatározói a vidéki térségek alakulásának (ld. Woods 2008), jelentős negatívumokat és lemaradást mutatnak a halmozottan hátrányos helyzetű vidéki térségekben. A lokális közösségek gyengülése és sérülése komoly problémái a leszakadó területeknek, miközben a helyi civil társadalmak szerepét a szakirodalom is kiemeli (pl. Lyson és Tolbert 2003). Ezek a káros hatások a vizsgált kistérségekben is tetten érhe-

⁸³ A helyi fejlesztési dokumentumok alapján, az esetleges munkaerő-piaci beavatkozásokat, térségi fejlesztéseket nagymértékben fékezi az érintett réteg passzív viselkedése, a szociális-segélyezéshez történő „hozzászokása”.

tők, mivel a helyi közösségekkel, azok szervezettségével és részvételével kapcsolatos hiányosságokat minden helyi fejlesztési dokumentum kiemelte, azok megoldását pedig prioritásként fogalmazta meg.

A helyi közösségek gyengülésében a szakirodalom szerint hangsúlyos szerepet kap a szociális problémák felhalmozódása, valamint a mezőgazdaság visszaszorulásával párhuzamosan, a helyi munkahelyek hiányában erősödő ingázás is, mivel az a helyi közösségek szerkezetét és kohézióját nagymértékben rombolhatja (Putnam 2000, Tigges és Fuguitt 2003). A lokális munkahelyek hiánya Európában és az Egyesült Államokban is a hanyatló vidéki területek egyik kiemelt gondja, különösen a mezőgazdaság visszaszorulásával. Sok esetben még az előzőekben említett – a vidék szempontjából sokszor negatív aspektusokat is hordozó – ingázásra sincs lehetőség, a jelentős távolságok, az infrastruktúra fejletlensége, valamint a humán erőforrás képzetlensége miatt⁸⁴. A munkanélküliség különösen sújtja a vidéki fiatalokat, nőket (főleg Európa egyes területein) illetve etnikai csoportokat (jellemzően az USA egyes térségeiben, illetve az EU keleti tagországainak bizonyos területein). A problémákat súlyosbítja, hogy a farmjövedelmek, illetve a vidéki átlagos jövedelmek jelentősen elmaradnak a városi területek átlagos jövedelméhez⁸⁵ képest (Kusmin és Parker 2006, OECD 2006, RUPRI 2007, SERA 2006).

A szociális helyzet kapcsán, a – nem csak mezőgazdasági eredetű – munkanélküliek és a szociális segélyezettek arányát, számát összehasonlítva megállapítható, hogy a kiválasztott területek 2003-ban határozott és szignifikáns (sig. = 0,000) lemaradást mutatnak. A munkanélküliséget tekintve, a 18 kistérség abszolút értelemben, országosan is a legrosszabb értékekkel jellemezhető⁸⁶, a szociális segélyezettek 1000 lakosra jutó száma pedig kétszeres átlagot (34,91 fő) mutat a többi kistérséghez (16,9 fő) képest. A helyi munkaalkalmak hiánya is alapvető gond, hiszen a helyben foglalkoztatottak, továbbá a helyben működő

⁸⁴ Számos elemzés foglalkozik a végzettség és az ingázás közötti összefüggés vizsgálatával, megállapítva, hogy az alacsonyabb végzettség ellene hat az ingázási lehetőségek kihasználásának (ld. pl. Combes és Raybould 2001, Green és Owen 2006, Köllő 2006).

⁸⁵ Magyarországon a mezőgazdaságban dolgozók havi bruttó átlagkeresete 122072 Ft volt, míg az országos átlag 185004 Ft-ot tett ki 2007-ben (Forrás: KSH).

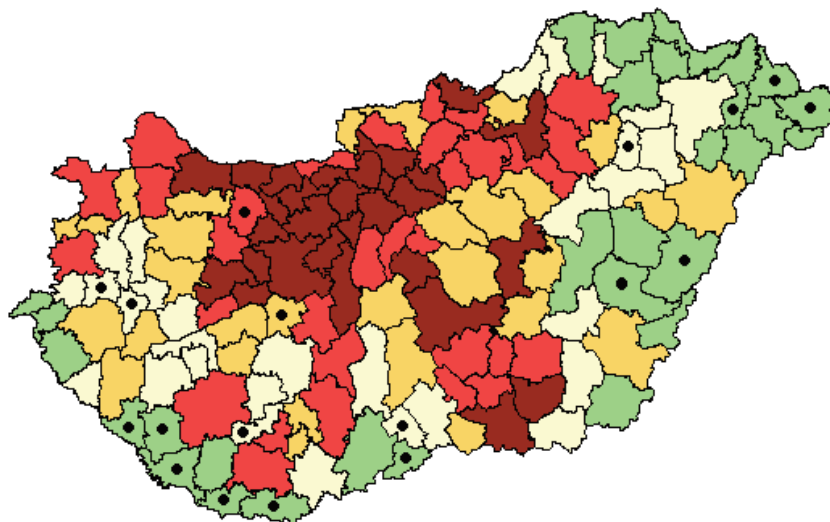
⁸⁶ Míg az ország többi részén 43, addig a kiválasztott térségekben átlagosan 70 regisztrált munkanélküli jut 1000 lakosra. A legrosszabb helyzetben lévő, vizsgálatba vont térségeknél, ez az érték a 100 főt is meghaladja.

Fontos megjegyezni, hogy a bemutatott faktorokban összefogott eredeti változókkal elvégzett diszkriminancia analízis segítségével, a vizsgált területeket a magas mezőgazdasági vállalkozás-arány, és a regisztrált munkanélküliek ezer lakosra jutó magas száma alapján lehet leginkább különválasztani a többi kistérségtől (sig. = 0,000). Utóbbi alátámasztotta azt a feltételezést, miszerint az agrár-munkanélküliség alapvetően meghatározza a kiválasztott térségek munkaerő-piaci helyzetét, és a mezőgazdaságból kiszoruló alapvetően befolyásolják a munkanélküliség nagyságát a vizsgált kistérségekben.

vállalkozások, és helyben működő egyéni vállalkozások 1000 lakosra vetített számát vizsgálva, a 2003. évre vonatkozólag megerősíthető, hogy a 18 kistérségben szignifikánsan (sig. = 0,000) jóval kevesebb lehetőség van helyben dolgozni.

A munkanélküliség, a munkalehetőségek hiánya, előtérbe helyezi a fejlettebb területekhez, centrumokhoz való kapcsolódás szerepét, annak vizsgálatát, hogy a munkaerő mennyiben képes – helyi lehetőségek hiányában – közeli nagyvárosokban munkát vállalni, és a közlekedési hálózat ezt mennyire teszi lehetővé⁸⁷. Az elérés (5. ábra) abból a szempontból is fontos, hogy a vállalatok mennyire képesek megközelíteni a Magyarországon még nem túl mobil, szabad munkaerőt.

5. ábra: Kistérségek komplex elérési viszonyai Magyarországon, 2004

Megjegyzés: a modellnél a kistérségek településeinek átlagában a főváros elérése 40, a legközelebbi két megyeszékhely és kistérség-központ 25–25, a települések intézményellátottsága alapján számított sajáterő 10%-os súlyt képvisel. A magasabb pontszám jobb elérhetőséget jelent.

Elérési kategóriák: ■ 1,73–2,76 □ 2,76–3,17 ■ 3,17–3,47 ■ 3,47–3,94 ■ 3,94–5,00

●: Vizsgált térségek.

Forrás: Faluvégi (2004) alapján saját számítás és szerkesztés

⁸⁷ Az agrárgazaton kívüli munkalehetőségek elérhetősége azért is lényeges, mivel Magyarországon, a mezőgazdaságból kikerült munkanélküliek szektoron belüli elhelyezkedési esélyei, Obádovics (2004) kutatásai alapján, gyakorlatilag egyenlők a nullával.

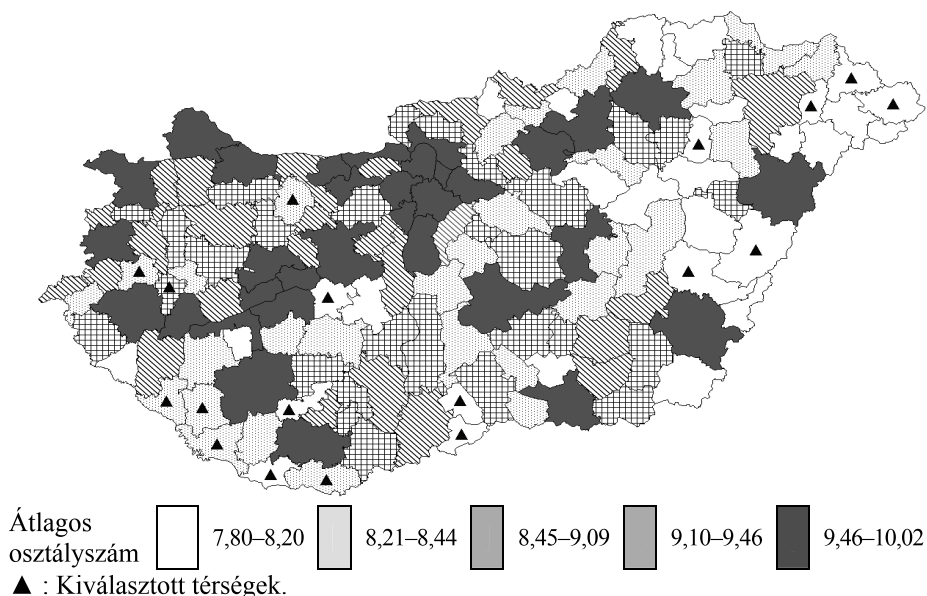
A vizsgálatba bevont kistérségek elérési viszonyai – a kvartilisek alapján abszolút értelemben is – a vizsgált időszak végén igen kedvezőtlenek (sig. = 0,000), és megállapítható, hogy a kérdéses területek lakosságának a közeli városokban, centrumokban található lehetséges munkahelyekre való eljutása korlátozott.

Mind Európában, mind pedig Amerikában komoly témát ad a kutatóknak és döntéshozóknak egyaránt a leszakadó, halmozottan hátrányos helyzetű vidéki területek, és a szegénység közötti szignifikáns kapcsolat, amely a vizsgálatba vont magyarországi területek esetén is kimutatható. A szegénységben élő vidéki lakosság olyan szociális, képzettségi, gazdasági, és egészségügyi hátrányokat halmoz fel, melyek megakadályozzák a helyzetből való kilábalást, és hosszabb távon az érintett térségek, illetve a szegénység szegregálódását okozzák. A humán erőforrás ennek köszönhető elértéktelenedése megnehezíti a beavatkozási tervek és akciók megfogalmazását, végrehajtását, amit a saját vizsgálatokon kívül a nemzetközi és hazai szakirodalom is alátámaszt (pl. Crandal és Weber 2007, EC 2008, Jensen et al. 2003, Kovács és Somlyódyné 2008). A szegénység és a szociális kizáródás okai (illetve következményei) közt megemlíthető az alapvető szolgáltatásokhoz, infrastruktúrához való hozzáférés korlátozottsága, amiből kiemelten kell kezelni az egészségügyi és szociális alapellátást, valamint az oktatást. Mindezek szoros összefüggésben állnak az előbbieken részletezett elérhetőséggel, hiszen egyrészt a leszakadó vidéki területek önmagukban is távol esnek a fejlettebb területektől, szolgáltatásoktól és munkahelyektől, másrészt pedig a gyengébb, alacsonyabb képzettségű, kedvezőtlen struktúrájú munkaerő amúgy sem lenne képes kihasználni az esetleg meglévő ingázási lehetőségeket (EC 2008, Kovács és Somlyódyné 2008).

A munkaerő struktúrájához kapcsolódik az iskolázottság (átlagos osztályszám) területi eloszlásának (7. ábra) vizsgálata is, mely megerősítette, hogy az agrárfoglalkoztatási válság megjelenése együtt jár az érintett területek lakosságának alacsony iskolázottságával. A kvartilisek elhelyezkedése alapján itt is megállapítható a 18 kistérség általános (és abszolút) lemaradása. Az átlagos osztályszám⁸⁸ és a területi fejlettség közti összefüggések következtében ez a tény kihangsúlyozandó.

⁸⁸ Bár a területi különbségeket ez a mutató jelzi leginkább, fontos kiemelni, hogy ez az abszolút (és szignifikáns) lemaradás a humán erőforrás minőségét összetettebben jelző HDI összehasonlításakor is fennáll.

6. ábra: Az iskolázottság területi eloszlása Magyarországon, 2001

Forrás: KSH (2001. évi Népszámlálás) adatai alapján saját szerkesztés

Nagyon fontos megjegyezni, hogy a kiválasztott csoportban, a mezőgazdaságból kikerülő munkaerő vizsgálata sokkal kedvezőlenebb képet nyújt, hiszen ennek a munkanélküli rétegnek a képzettsége a teljes vizsgált időszak átlagában rendkívül kedvezőtlen. A legfeljebb nyolc osztályt végzettek aránya⁸⁹ a legtöbb esetben meghaladja a 60%-ot, esetenként pedig megközelíti, vagy meghaladja a 70%-ot is.

Az előző bekezdésekben ismertetettek egybevágóan a nemzetközi tapasztalatokkal, mivel az EU jelentése (EC 2008b), valamint az Egyesült Államokra vonatkozó kutatások (pl. Lawrence et al. 2008, Lichter és Parisi 2008) alapján, a mezőgazdaság által különösen érintett vidéki területek lakossága, az alacsonyabb bevételeknek, és a szezonális munkának⁹⁰ köszönhetően még fokozottabban ki van téve a szegénység és a kirekesztődés kockázatának, valamint annak a

⁸⁹ Magyarországon az elemi iskola nyolc osztályból áll.

⁹⁰ Ki kell emelni a szezonális mezőgazdasági munkák és az illegális bevándorlás közti összefüggést is (kiemelten Európa dél-nyugati, déli államaiban – Spanyolország, Franciaország, Olaszország, Görögország; valamint az Egyesült Államokban), ahol a szegénységgel és a strukturális problémákkal való összefüggés még egyértelműbb (ld. EC 2008b, Kandel 2008)

generációkon keresztüli átörökítésének⁹¹ is. A társadalmi létrán történő előrelépés egyetlen formája az elvándorlás (EC 2008b), ez azonban a térségek progresszív elöregedését, az emberi erőforrás leépülését, a vidék gazdasági hanyatlását erősíti. Ez különösen igaz a kiválasztott térségek esetén, hiszen ezekben – a Magyarországon egyébként sem jellemző – mobilitás kizárólag a fiatalok körében figyelhető meg, míg az idősebb rétegek „bennrekednek” az eredeti lakóhelyükön.

A vidéki lakosság, és kifejezetten a mezőgazdasági munkaerő alacsony iskolázottsága gyakorlatilag tartósítja, felgyorsítja a problémákat. Miközben a vidéki területek gazdaságilag jellemzően a globalizáció és a nemzetközi kereskedelem hatásainak jóval erősebben kitett hagyományos feldolgozóiparra specializálódtak, az alacsonyabb végzettséget igénylő, döntően a vidéki területekre települt ilyen jellegű ágazatok jóval sérülékenyebbek. A globális verseny következtében az alacsony végzettséggel rendelkező mezőgazdasági munkaerő jóval hamarabb veszti el az állását, mint a városi területeken lévő, magasabb képzettséget igénylő szakmák esetén (ld. pl. Deitz 2004, Gibbs et al. 2005, Glasmeier és Salant 2006, Robin és Silva 2004). A sokszor egyetlen – túlnyomó részt a mezőgazdasági – ágazattól függő vidéki területek számára a húzóágazat megszűnése után nem marad alternatíva, illetve más ágazatok megléte esetén is hiányos a munkaerő átképzéséhez szükséges infrastruktúra mennyisége, minősége. Így a tartósan munka nélkül maradó humán-erőforrás strukturális problémái a munkaerő, és az érintett térségek hosszabb-távú szegregálódását gerjesztik. Ezt a szerző kutatása teljes mértékben alátámasztja, és egyik legfontosabb megállapításként kezeli.

Összefoglaló

Összességében megállapítható, hogy a mezőgazdaság foglalkoztatási szerepének visszaszorulása számos vidéki területen strukturális problémák egész sorát hozta felszínre, melyek az érintett térségek hosszabb távú fejlődését, fejlesztését nagyban akadályozzák. A szerző magyarországi doktori kutatásában gazdasági és társadalmi mutatók kidolgozásával és felhasználásával, többváltozós statisztikai módszerek (faktor-, diszkriminancia- és klaszteranalízis) alkalmazásával, egyértelmű összefüggést mutatott ki a tartós, mezőgazdasági eredetű munkanélküliség, valamint az érintett térségek gazdasági-, és társadalmi fejletlensége, és kiemelten a humán erőforrás kedvezőtlen állapota között. Ez egybevág a nem-

⁹¹ Magyarországon ennek – a szezonális mezőgazdasági munka és a roma munkavállalás közti összefüggés következtében is – különös jelentősége van. Ebben a tekintetben egyébként a mezőgazdaságnak – a saját fogyasztásra termelő, illetve az informális gazdaságon keresztüli értékesítést megcélzó gazdálkodásnak – igen fontos szociális funkciója van.

zetközi tapasztalatokkal is. Bár a kutatás alapján a mezőgazdaság szociális és önfenntartó funkciója közel sem elhanyagolható tényező⁹², mégis úgy tűnik, nem önmagában a mezőgazdaság visszaszorulása a legfőbb probléma, hanem azon hátrányok, melyeket a fejlett térségektől, nagyobb városoktól, globális-, vagy a tágabb értelemben vett helyi gazdaságtól elzárt, periférián lévő, rendkívül kedvezőtlen demográfiai, képzettségi és társadalmi/gazdasági mutatókkal jellemezhető, hanyatló vidéki területek felhalmoztak.

Ki kell hangsúlyozni (és ezt mind a 18 kistérségben elkészült fejlesztési terv is alátámasztja), hogy ezeket a gondokat önmagában az agrárágazat fejlesztését célzó beavatkozásokkal orvosolni nem lehetséges. Ugyanakkor, még mindig igen nagy hangsúly helyeződik vidék számára leghatékonyabbnak tartott beavatkozási területre, az agrárpolitikára, miközben már egyértelművé vált, hogy a legtöbb OECD országban az agrár-bázisú fejlesztési politikák hatása a vidéki lakosság jólétének növelésében – ha nem is teljesen insignifikáns – de igen korlátozott (OECD 2006). Ezt az átfogó célt a vidék tekintetében nem képes az agrárpolitika elérni, mint ahogy az Egyesült Államok és az EU is ezt kitűnően példázza.

Összességében ellentmondásként jelenik meg az a tény, hogy miközben a vidéki területek előtt álló kihívások (és egyben lehetőségek is) rendkívül sokszínűek, a problémák kezelésére szánt közkiadások jelentős része egyetlen szektorra, és a vidéki népesség csupán szűk csoportjára – a farmerekre – fókuszál⁹³. Eközben a vidéki területek már új megközelítést, a mezőgazdaságon túlmutató, és hely-specifikus fejlesztéseket igényelnek, ahogy arra a szakirodalom (többek közt. Moseley 2003, OECD 2006, Ploeg és Dijk 1995), már régebb óta próbálja felhívni a döntéshozók figyelmét.

A vidék funkcióinak változását kutató szerzők között egyetértés mutatkozik abban, hogy a globalizálódás következményeként a helyi erőforrásokra építő, lokális fejlesztések kerültek előtérbe. Az endogenitás ugyanis (miközben a vidéki térségek gazdasági és társadalmi átalakulása számot kell vessen a globalizáció kihívásaival, amennyiben az adott térség versenyképességét akarja javítani), a helyi adottságokra alapozott társadalmi és gazdasági válaszok megfogalmazását segíti (Kulcsár 2008).

⁹² Ezt jelzi, hogy pont a mezőgazdasági eredetű regisztrált munkanélküliség nagysága, és tartóssága alapján kiválasztott térségekben, jóval nagyobb az 1000 főre eső mezőgazdasági vállalkozások száma, illetve aránya az összes vállalkozáson belül, és ezek alapján szignifikánsan (sig. = 0.000) külön is választhatók a többi kistérségtől. Ez egyrészt következik abból, hogy az érintett területek hagyományos agrártérségek, ahol a mezőgazdasággal való foglalkozásnak jelentős tradíciói vannak. Ugyanakkor utal arra is, hogy az agrárium – más lehetőségek hiányában – egyfajta kényszerpálya is az itt élők számára.

⁹³ Ebben jelentős szerepe van az EU-ban és az USA-ban is igen erős agrár-lobbnyak

Az agrár-munkanélküliség szempontjából vizsgálatba vont magyarországi területek szoros összefüggést mutatnak a területi egyenlőtlenségek alakulásával. A helyi erőforrások tekintetében utolérhető a lemaradás a társadalmi, gazdasági, kulturális folyamatokban, a jövedelmek, a helyi bevételek mértékében, a szociális ellátórendszer leterheltségén, a térségek infrastrukturális állapotán, a lakosság és a munkaerő képzettségén, a foglalkoztatási lehetőségek alakulásán. A területi egyenlőtlenséggel való kapcsolat, valamint a mezőgazdaságból kikerülő munkaerő karakterisztikáinak ismeretében, sok hasonló, hanyatló vidéki térségben kérdéses lehet a munkaerőpiacra történő aktív visszatérés. Ezt a helyi munkaalkalmak szűkössége, a térségen kívül található munkahelyek elérésének problémája, valamint magának a munkaerőnek, annak képzettségének, korösszetételének ismeretében valószínűsíthető. Ugyanezek a tényezők viszont már felvetik a helyi fejlesztések lehetőségének, megalapozhatóságának kérdését.

A mezőgazdaságon kívüli fejlesztések legnagyobb fékezőereje éppen annak alanya, a lakosság, a humán erőforrás. Súlyosbítja a helyzetet, hogy helyi munkaalkalmak és szolgáltatások hiányában nehéz megtartani a képzett munkaerőt, a képzett munkaerő hiánya pedig – tetézzve a rendkívül rossz elérhetőséggel, szociális terhekkel, kedvezőtlen demográfiai folyamatokkal – távol tartja a tőkét. Ez az önmagát erősítő folyamat, a szociális szempontok ellen ható piaci mechanizmusok, megkérdőjelezhetik a helyi fejlődést. Eppen ezért, *a helyi fejlesztések alapja a humán erőforrás javítása, képzése kell, hogy legyen.*

Ezen túlmenően, mivel az önálló, hatékony, helyi (gazdaság)fejlesztés jelenlegi állapotukban megkérdőjelezhető, a hanyatló mezőgazdasági térségek számára nélkülözhetetlennek tűnik helyi bázisú, az endogén erőforrásokra alapozó, azokat mobilizáló, azokhoz szervesen illeszkedő állami szintű speciális programok kidolgozása, és források allokálása is, melyeken belül támogatni kell a szélesebb értelemben vett vidéki gazdaságra vonatkozó intézkedéseket. Ezek hiányában, a hanyatló vidéki területek, agrártérségek fokozódó leszakadásával, a korábbi mezőgazdasági munkaerő visszafordíthatatlan szociális-, és gazdasági kizáródásával kell számolni.

Irodalom

- Abrahams (Ed.) (1996): *After Socialism: Land Reform and Social Change in Eastern Europe*. Providence · Oxford: Berghahn Books
- Agarwal S. – Rahman S – Errington A. (2009): Measuring the determinants of relative economic performance of rural areas. *Journal of Rural Studies* (25) pp. 309–321.
- Barta Gy. – G Fekete É. – Szörényiné K. I. – Timár J. (Eds.) (2005): *Hungarian Spaces and Places: Patterns of Transition*. Pécs: Centre for Regional Studies HAS

- Bengs C. – Schmidt-Thomé K. (Eds.) (2005): Urban-rural relations in Europe, ESPON Project 1.1.2 Part 1: Final Report. Helsinki: Centre for Urban and Regional Studies, University of Technology
- Breustedt G. – Glauben T. (2007): Driving Forces of Exiting from Farming in Western Europe. *Journal of Agricultural Economics* (1) pp. 115–127.
- Bristow G. (2005): Everyone's a 'winner': problematising the discourse of regional competitiveness. *Journal of Economic Geography* (5) pp. 285–304.
- Brown D. J. – Earle J. S. – Telegdy Á. (2006): The productivity effects of privatization: Longitudinal estimates from Hungary, Romania, Russia, and Ukraine. *Journal Of Political Economy* (1) pp. 61–99.
- Brown D. L. – Glasgow N. (2008): Rural Retirement Migration. Dordrecht: Springer
- Bryden J. – Hart K. (Eds.) (2004): Why Local Economies Differ: the Dynamics of Rural Areas in Europe. New York: Edwin-Mellen Press
- Burger A. (2006): Why is the issue of land ownership still of major concern in East Central European (ECE) transitional countries and particularly in Hungary? *Land Use Policy* (4) pp. 571–579.
- Champion T. – Sheppard J. (2006): Demographic Change in Rural England. pp. 29–50. In: Lowe P. – Speakman L. (Eds.): The Ageing Countryside: The Growing Older Population of Rural England. London: Age Concern England
- Cloke P. – Goodwin M. (1992): Conceptualising countryside change: from post-Fordism to rural structured coherence. *Transactions of the Institute of British Geographers* (17) pp. 321–336.
- Clout H. (1993): European Experience of Rural Development. Report for the Rural Development Commission. Strategy Review: Topic Paper no. 5. London: Department of Geography, University College London
- Coombes M. – Raybould S. (2001): Commuting in England and Wales: People and Place Factors. pp. 111–131. In: Pitfield D. (Ed.): Transport Planning, Logistics and Spatial Mismatch. London: Pion Ltd.
- Crandall M. S. – Weber B.A. (2004): Local Social and Economic Conditions, Spatial Concentrations of Poverty, and Poverty Dynamics. *American Journal of Agricultural Economics* (86) pp. 1276–1281.
- Cromartie J. – Bucholtz S. (2008): Defining the “Rural” in Rural America. *Amber Waves* (3) pp. 28–34. Washington DC: USDA ERS
<http://www.ers.usda.gov/AmberWaves/June08/Features/RuralAmerica.htm>
- Deitz R. (2004): Restructuring in the Manufacturing Workforce: New York State and the Nation. *The Regional Economy of Upstate New York* (4) Buffalo: Federal Research Bank of New York
- Dicken P. (2003): Global Shift. Reshaping the Global Economic Map in the 21st Century. London: SAGE
- Drabenstott M. (2005): Do Farm Payments Promote Rural Economic Growth? *The Main Street Economist* No. 3. Kansas City: Center for Rural America, Federal Reserve Bank of Kansas City

- EBRD (1999): Transition report 1999: Ten years of transition. London: EBRD
- EBRD (2002): Transition report 2002: Agriculture and rural transition. London: EBRD
- EC (1999): Sixth Periodic Report on the Social and Economic Situation and Development of Regions in the European Union. Luxembourg: European Commission
- EC (2006): COM(2006) 857 final – Employment in rural areas: closing the jobs gap. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament Brussels: Commission of the European Communities
http://ec.europa.eu/agriculture/publi/reports/ruralemployment/com857_hu.pdf
- EC (2008a): Rural development in the European Union. Statistical and economic information report 2008. Luxembourg: European Commission, Directorate General for Agriculture and Rural Development
- EC (2008b): Poverty and social exclusion in rural areas. Final study report. Luxembourg: European Commission, Directorate General for Employment, Social affairs and Equal opportunities
- EC (2009): Prospects for agricultural markets and income in the European Union 2008–2015. Luxembourg: European Commission Directorate General for Agriculture and Rural Development.
http://ec.europa.eu/agriculture/publi/caprep/prospects2008/fullrep_en.pdf
- EDA (U.S. Economic Development Administration) (2007): Unlocking Rural Competitiveness: The Role of Regional Clusters. Washington DC: Economic Development Administration
http://www.eda.gov/ImageCache/EDAPublic/documents/pdfdocs2006/unlockinruralcompetitivenessfullreport_2epdf/v1/unlockingruralcompetitivenessfullreport.pdf
- European Spatial Planning Observation Network (ESPON) (2004): The Territorial Impact of CAP and Rural Development Policy. ESPON project 2.1.3.
http://www.espon.eu/mmp/online/website/content/projects/243/277/file_1322/fr-2.1.3_revised_31-03-05.pdf
- Faluvégi A. (2004): Regional pattern of socio-economic characteristics in the period of transition and the expected effects. Discussion Papers 25. Budapest: MTA KTI
- Fasterding F. – Rixen D. (2005): Analyse der Beschäftigungsmöglichkeiten im Agrarsektor Deutschlands und Beschäftigungseffekte agrarpolitischer Maßnahmen. Braunschweig: Institut für Ländliche Räume und Institut für Betriebswirtschaft
- Fiss P. C. – Hirsch P. M. (2005): The discourse of globalization: Framing and sensemaking of an emerging concept. *American Sociological Review*(2) pp. 29–52.
- Gibbs R. – Kusmin L. – Cromartie J. (2005): Low-Skill Employment and the Changing Economy of Rural America. *Economic Research Report* No 10. Washington DC: USDA ERS <http://www.ers.usda.gov/publications/err10/>

- Glasmeier A. – Salant P. (2006): Low-skill workers in rural America face permanent job loss. *Policy Brief* No. 2. Durham: Carsey Institute, University of New Hampshire http://www.carseyinstitute.unh.edu/publications/PB_displacedworkers_06.pdf.
- Granberg L. – Kovách I. – Tovey H. (Eds.) (2001): *Europe's Green Ring. Perspectives on Rural Policy and Planning*. Hampshire: Ashgate
- Green A. – Owen D. (2006). *The Geography of Poor Skills and Access to Work*. York: Joseph Rowntree Foundation
- Green G.P. – Dellar S.C. – Marcouiller D.W. (Eds.) (2005): *Amenities and rural development: theory, methods and public policy*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing
- Hamilton L. C. – Hamilton L. R. – Duncan C. M. – Colocousis C. R. (2008): *Place Matters. Challenges and Opportunities in Four Rural Americas*. Durham: Carsey Institute, University of New Hampshire
- Harris R. P. – Worthen D. (2003): African Americans in Rural America. pp. 32–42. In: Brown D. L. – Swanson L. E. (Eds): *Challenges for rural America in the twenty-first century*. Pennsylvania State University Press
- Heilig G. K. (2002): *European Rural Development (ERD). Project Description*. Laxenburg: International Institute for Applied Systems Analysis
- Human Development Report (1990). New York: Oxford University Press
- Huovari J. – Kangasharju A. – Alanen A. (2002): Constructing an index for regional competitiveness. pp. 123–138. In: Acs Z. – de Groot H. L. F. – Nijkamp P. (Eds.): *The Emergence of the Knowledge Economy: a Regional Perspective*. London: Springer
- Isserman A. M. (2000): Creating new economic opportunities: The competitive advantages of rural America in the next century. pp. 123–141. In: Drabenstott M.: *Beyond Agriculture: New Policies for Rural America*. Kansas City: Center for the Study of Rural America, Federal Reserve Bank of Kansas City
- IWG.AgRI (2005): *Handbook of Rural Households, Livelihood and Well-being*. Geneva: Inter-secretariat Working Group on Agriculture and Rural Indicators - United Nations <http://www.unece.org/stats/rural/>
- Jensen L. – McLaughlin D. K. – Slack S. (2003): Rural Poverty: the Persisting Challenge. pp. 118–134. In: Brown D. L. – Swanson L. E. (Eds): *Challenges for rural America in the twenty-first century*. Pennsylvania State University Press
- Johnson K. M. (2006.) *Demographic Trends in Rural and Small Town America. Reports on Rural America* (1) Durham: Carsey Institute, University of New Hampshire http://www.carseyinstitute.unh.edu/publications/Report_Demographics.pdf
- Jones A. et al. (2006): *Enabling Cities in the Knowledge Economy*. London: Department for Communities and Local Government
- Kandel W. (2008): *Profile of Hired Farmworkers, A 2008 Update. Economic Research Report* No. 60. Washington DC: USDA ERS <http://www.ers.usda.gov/Publications/ERR60/>

- Kirby P. (2006): Theorising globalisation's social impact: proposing the concept of vulnerability. *International Political Economy* (4) pp. 632–655.
- Köllő J. (2006): A napi ingázás feltételei és a helyi munkanélküliség Magyarországon: Újabb számítások és számpéldák. Budapest: MTA KTI
- Kovács K. – Somlyódiné P. E. (2008): Függgőben. Közzolgáltatás-szervezés a kistelepülések világában. Budapest: MKI KSZK
- Kulcsár L. – Brown D. L. (2005): Modernizáció és Vidékfejlesztés. *Korunk* (4) pp. 10–15.
- Kulcsár L. (2008): A vidékfejlesztés szociológiája. Budapest–Pécs: Dialóg Campus. (Megjelenés alatt)
- Kusmin L. – Parker T. (Eds.) (2006): Rural Employment At A Glance. Economic Information Bulletin No. (EIB-21). Washington DC: USDA ERS <http://www.ers.usda.gov/publications/eib21/eib21.pdf>
- Laky T. (2003): Magyarországi munkaerőpiac 2003. Budapest: Foglalkoztatási Hivatal OFK
- Leader (2001): Global Competitiveness of Rural Areas. Creating a territorial development strategy in the light of the LEADER experience, part 5. Brussels: LEADER European Observatory, AEIDL
- Leader+ (2005): AVOP Leader+ – készségek elsajátítása. Tankönyv. PROMEI Kht, Faluműhely Alapítvány, SZRVA, ZRVA
- Leichenko R. – Silva J. (2004): International Trade, Employment and Earnings: Evidence form Rural Counties. *Regional Studies* (38) pp. 355–374.
- Lengyel I. (2003): Verseny és területi fejlődés: térségek versenyképessége Magyarországon. Szeged: JATEPress
- Lichter D. T. – Parisi D. (2008): Concentrated Rural Poverty and the Geography of Exclusion. *Policy Brief* No 3. Durham: Carsey Institute, University of New Hampshire <http://www.aecf.org/~~/media/PublicationFiles/Carsey%20Institute.pdf>
- Lichter D.T. – Johnson K. (2007): The Changing Spatial Concentration of America's Rural Poor Population. *Rural Sociology* (72) pp. 331–358.
- Lowe P. – Murdoch J. – Ward N. (1995): Networks in Rural Development: beyond exogenous and endogenous models. pp. 87–105. In: Ploeg J. D. van der – Dijk G. van (Eds.): Beyond modernisation: The impact of endogenous rural development. Assen: Van Gorcum
- Lukovics M. – Kovács P. (2008): Eljárás a területi versenyképesség mérésére. *Területi Statisztika* (3) pp. 245–263.
- Luloff A. E. – Bridger J. C. (2003): Community Agency and Local Development. pp. 203–213. In: Brown D. L. – Swanson L. E. (Eds): Challenges for rural America in the twenty-first century. Pennsylvania State University Press
- Lyson T. A. – Falk W. W. (Eds.) (1993): Forgotten Places. Uneven Development in Rural America. Kansas City: University Press of Kansas

- Lyson T. A. – Tolbert C. M. (2003): Civil Society, Civic Communities and Rural Development. pp. 228–240. In: Brown D. L. – Swanson L. E. (Eds): Challenges for rural America in the twenty-first century. Pennsylvania State University Press
- Macke D. (2003): *Understanding Rural America*. Monograph 11. Lincoln, NE: Center for Rural Entrepreneurship
<http://www.ruraleship.org/content/content/pdf/UnderstandingRA.pdf>
- Macours K. – Swinnen F. M. (1998): Agricultural labour adjustments during transition in Central and Eastern Europe. Policy Research Group working paper no. 16. Leuven: Policy Research Group, Dept. of Agricultural Economics, Katholieke Universiteit
- Marsden T. (1995): Rural Futures: The Consumption Countryside and its Regulation. *Sociologia Ruralis* (4) pp. 501–520.
- Martin D. – Pierre P. – Metzger J. (2006): The Sociology of Globalization. Theoretical and Methodological Reflections. *International Sociology* (4) pp. 499–521.
- McGranahan D. – Sullivan P. (2005): Farm Programs, Natural Amenities, and Rural Development. *Amber Waves* (1). Washington DC: USDA ERS
<http://www.ers.usda.gov/AmberWaves/February05/Features/FarmPrograms.htm>
- Miljkovic D. – Hyun J. J. – Rodney P. (2008): The role of productivity growth and farmers' income protection policies in the decline of relative farm prices in the United States. *Journal of Policy Modeling* (30) pp. 873–885.
- Moseley M. J. (2003): Rural Development Principles and Practice. London: Sage
- Obádovics Cs. – Kulcsár L. (2003): A vidéki népesség humánindexének alakulása Magyarországon. *Területi Statisztika* (4) pp. 303–322.
- Obádovics Cs. (2004): A vidéki munkanélküliség térségi eloszlásának elemzése. Doktori értekezés. Gödöllő: SZIE
- OECD (1994): Creating rural indicators for shaping territorial policy. Paris: OECD
- OECD (2005): International investment perspectives: 2005 Edition. Paris: OECD
- OECD (2006): The New Rural Paradigm. Policies and Governance. Paris: OECD
- OTK (2005): Országos Területfejlesztési Konceptió. Budapest: Országos Területfejlesztési Hivatal
- Ottaviano G. L. P. – Pinelli D. (2006): Market potential and productivity: Evidence from Finnish regions. *Regional Science and Urban Economics* (36) pp. 636–657.
- Patrick J. D. (1997): A rurális térségek fejlesztésének problémái és prioritásai Írországban. pp. 139.–150. In: Horváth Gy. (Ed.): Régiók felemelkedése és hanyatlása. Regionális átalakulás a Brit-szigeteken. Pécs: MTA RKK
- Ploeg J. D. van der – Dijk G. van (Eds.) (1995): Beyond Modernization: The Impact of Endogenous Rural Development. Assen: Van Gorcum
- Porter M. E. (1990): The Competitive Advantage of Nations. New York: The Free Press

- Porter M. E. et al. (2004) Competitiveness in Rural U.S. Regions: Learning and Research Agenda. Washington DC: Economic Development Administration http://www.eda.gov/ImageCache/EDAPublic/documents/pdfdocs/eda_5frural_5regions_2epdf/v1/eda_5frural_5regions.pdf
- Putnam R. D. (2000): *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster
- Putnam R. D. (2000): *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster
- Robertson R. (1995): Glocalisation: time-space and homogeneity-heterogeneity. pp. 25–44. In: Featherstone M. – Lash S. – Robertson R. (Eds.): *Global modernities*. London: Sage
- Rosenfeld S. (2004): Crafting a New Rural Development Strategy. *Economic Development America* (2) pp. 11–13.
- RUPRI (2007): Rural America in Deep Downturn. A RUPRI Rural Economic Update. Kansas City: RUPRI Center for Regional Competitiveness www.rupri.org/Forms/CRC_Recession.pdf
- SERA (2006): Study on Employment in Rural Areas, Final Deliverable. Luxembourg: European Commission, Directorate General for Agriculture
- Shane M. et al. (2009): The 2008/2009 World Economic Crisis. What It Means for U.S. Agriculture. Washington DC: USDA ERS www.ers.usda.gov/Publications/WRS0902/WRS0902.pdf
- Swinburn G. – Goga S. – Murphy F. (2004): *Handbook of Local Economic Development*. Gütersloh: Bertelsmann Stiftung; London: UK DFID; Washington D.C.: The World Bank
- Swinnen J. F. M. – Dries L. – Macours K. (2005): Transition and agricultural labor. *Agricultural Economics* (1) pp. 15–34.
- Terluin I. J. – Post J. H. (2001): Key messages on employment dynamics in leading and lagging rural regions of the EU. (Az „European Rural Development: Problems, Chances, Research Needs” c. konferencián 2001. május 7–9. elhangzott előadás anyaga.) The Hague: Agricultural Economics Research Institute LEI http://www.iiasa.ac.at/Research/ERD/net/pdf/terluin_1.pdf
- Tigges L. M. – Fuguitt G. V. (2003): Commuting: A Good Job Nearby. pp. 166–176. In: Brown D. L. – Swanson L. E. (Eds): *Challenges for rural America in the twenty-first century*. Pennsylvania State University Press
- Wade R. H. (2003): The Disturbing Rise in Poverty and Inequality: Is It All a “Big Lie”? pp. 18–46. in: Held D. – Koenig A. M. (Eds.): *Taming Globalization: Frontiers of Governance*. Cambridge: Polity Press
- Wong C. (2002): Developing Indicators to Inform Local Economic Development in England. *Urban Studies* (39) pp. 1833–1863.
- Woods M. (2008): Social movements and rural politics. *Journal of Rural Studies* (24) pp. 129–137.